

JOURNAL OF SCIENTIFIC LETTERS

www.jslsci.com

कालिदासस्य महाकाव्येषु सांस्कृतिक-पौराणिक आयामाः

Soma Dey

Research Scholar, Sunrise University, Alwar, Rajasthan

Dr. Renu Singh

Associate Professor, Sunrise University, Alwar, Rajasthan

सारांशः

कालिदासस्य महाकाव्यानि संस्कृतसाहित्ये तेषां समन्वितपौराणिक-सांस्कृतिक-दार्शनिक-सौन्दर्यात्मकगुणैः केन्द्रस्थाने विराजन्ते। तस्य काव्यकृतयः भारतीयपौराणिकपरम्परायां गाढतया आश्रिताः सन्ति, तथैव स्वयुगस्य सांस्कृतिकादर्शानां सामाजिकमूल्यानां च प्रतिबिम्बं धारयन्ति। अयं शोधः विशेषतः रघुवंशे तथा कुमारसम्भवे पौराणिक-सांस्कृतिकआयामानां विश्लेषणं करोति।

कालिदासस्य काव्येषु पौराणिकता केवलं कथारूपरचना न, अपितु प्रतीकात्मकमाध्यमं अस्ति, यस्मिन् धर्मः, राजत्वम्, भक्तिः, प्रेम, तथा ब्रह्माण्डीयसामञ्जस्यं (cosmic order) अभिव्यक्तं भवति। सांस्कृतिकजीवनम्—यथा कर्मकाण्डाः, सामाजिककर्तव्याः, प्रकृतिपूजनम्, तथा नैतिकाचरणम्—पौराणिककथासु सूक्ष्मतया अन्तर्निहितम् अस्ति, येन तस्य काव्यं आध्यात्मिकगाम्भीर्यं तथा मानवीयप्रासङ्गिकतां च प्राप्नोति।

अयं शोधः इदं विशदीकरोति यत् कालिदासः प्राचीनपौराणिककथानां पुनर्निर्माणं कृत्वा तान् परिष्कृतसाहित्यकलारूपे परिवर्तयति, येन भारतीयसांस्कृतिकचेतना तथा सार्वभौमिकमानवमूल्यानि प्रतिबिम्बितानि भवन्ति। अतः तस्य महाकाव्यानि भारतीयसभ्यतायाः चिरस्थायीनि स्मारकाणि सन्ति, यत्र पौराणिकता तथा संस्कृतिः एकस्मिन् काव्यदर्शनरूपे संयुज्यते।

कीवर्ड्स पौराणिकचेतना, ब्रह्माण्डीयसामञ्जस्यम् (ऋतम्), धर्मः तथा दैविकेच्छा, प्रतीकात्मकता तथा सामञ्जस्यम्, सन्तुलनस्य पुनर्स्थापनम् (सत्-असत् संघर्षः)

प्रस्तावना

कालिदासः शास्त्रीयसंस्कृतसाहित्यस्य महानतमः कविः इति सर्वत्र स्वीकृतः अस्ति तथा महाकाव्यपरम्परायाः सर्वोच्चप्रतिनिधिः इति मन्यते। तस्य कृतयः पौराणिकता, संस्कृति, दर्शनं तथा सौन्दर्यसिद्धान्तस्य अद्भुतं समन्वयं प्रदर्शयन्ति। तेषु प्रमुखमहाकाव्यरचनासु *रघुवंशम्* तथा *कुमारसम्भवम्* महाकाव्यरूपेण स्वीकृते, ये संस्कृतसाहित्यस्य उत्कृष्टदर्शान् प्रतिबिम्बयतः। एते ग्रन्थाः केवलं काव्यकथारूपे न, अपितु प्राचीनभारतस्य पौराणिक-नैतिक-परम्परां संरक्षन्ति तथा प्रसारयन्ति सांस्कृतिकदस्तावेजाः सन्ति।

संस्कृतसाहित्ये पौराणिकता सांस्कृतिकजीवनात् अविभाज्या अस्ति। सा धार्मिकविश्वासं, नैतिकमूल्यानि, सामाजिकरीतयः तथा दार्शनिकचिन्तनं वहति। मिथाः आदर्शव्यवहारस्य नमूनारूपेण कार्यं कुर्वन्ति तथा प्रतीकात्मककथारूपेण गूढसत्यानि प्रकटयन्ति। कालिदासस्य महाकाव्येषु पौराणिकविषयाः दूरस्थकथारूपे न, अपितु जीवितवास्तविकतारूपेण प्रस्तुताः सन्ति।

तस्य काव्येषु सांस्कृतिकदृष्टिः अपि अत्यन्तं महत्त्वपूर्णा अस्ति। राजजीवनम्, आश्रमसंस्कृतिः, उत्सवाः, कर्मकाण्डाः, सामाजिकमूल्यानि च जीवितचित्ररूपेण वर्णयन्ते। उदाहरणतः *रघुवंशे* राजत्वं केवलं राजनीतिकशक्तिं न, अपितु दैविककर्तव्यरूपेण निरूप्यते।

कुमारसम्भवे शिवपार्वत्योः विवाहः सामाजिक-आध्यात्मिकसंस्थारूपेण प्रतिष्ठितः अस्ति। पार्वत्याः तपः भारतीयसंस्कृतेः धैर्य-भक्ति-निष्ठा इत्यादीनां प्रतीकं भवति। कुमारस्य जन्म पौराणिकतया सांस्कृतिकपुनर्जन्मस्य प्रतीकत्वेन स्थाप्यते।

कालिदासस्य काव्येषु दार्शनिकगाम्भीर्यं अपि दृश्यते, यत्र वैराग्य-कामयोः सन्तुलनं, मानवप्रयत्न-दैवकृपायाः सम्बन्धः, सृष्टि-विनाशचक्रं इत्यादयः विचाराः काव्यरूपेण व्यक्ताः भवन्ति।

रससिद्धान्तानुसारं काव्यस्य उद्देश्यं रसानुभवः अस्ति। कालिदासः शृङ्गार-वीर-करुण-अद्भुतादिरसान् मिथकानां माध्यमेन जनयति, येन तस्य काव्यं आध्यात्मिक-सौन्दर्यात्मकसमन्वयं प्राप्नोति।

पौराणिकरूपरेखा तथा ब्रह्माण्डीयसामञ्जस्यम्

कालिदासस्य महाकाव्येषु पौराणिकरूपरेखा प्राचीनभारतीयविश्वदृष्टेः प्रतिबिम्बरूपेण स्थिताः अस्ति। ऋतं (ब्रह्माण्डीयसामञ्जस्यम्) तथा धर्मः (नैतिकनियमः) तस्य काव्यस्य दार्शनिकाधारः स्तः। मिथाः केवलं कथाः न, अपितु ब्रह्माण्डीयसत्यस्य प्रतीकात्मकव्याख्यानानि सन्ति।

रघुवंशे सूर्यवंशीयराजपरम्परा दैविकानुमोदितराजत्वरूपेण चित्रिता अस्ति। दिलीपस्य नन्दिन्याः सेवा तथा रघोः विजयाः धर्म-ब्रह्माण्डसामञ्जस्ययोः प्रतीकाः भवन्ति। राजधर्मः अत्र केवलं राज्यपालनं न, अपितु दैवकर्तव्यरूपं दृश्यते।

कुमारसम्भवे तारकासुरवधस्य आवश्यकता ब्रह्माण्डीयसन्तुलनरक्षणार्थं वर्णिता अस्ति। शिवपार्वत्योः विवाहः सृष्टि-वैराग्ययोः समन्वयस्य प्रतीकः अस्ति। कामदेवस्य दहन-पुनरुत्थानयोः घटना सन्तुलनस्य दार्शनिकसत्यं प्रकटयति।

प्रकृतिः अपि अस्य ब्रह्माण्डीयव्यवस्थायाः सक्रियः भागः अस्ति। पर्वताः, नद्यः, वनानि च दिव्यचेतनायाः प्रतीकाः भवन्ति।

सांस्कृतिकमूल्यानि तथा सामाजिकादर्शाः

कालिदासः प्राचीनभारतीयसंस्कृतेः आदर्शमूल्यानां जीवितचित्रं प्रस्तुतं करोति। सत्यनिष्ठा, कर्तव्यपालनं, वृद्धसम्मानः, संयमः इत्यादयः मूलमूल्यानि तस्य काव्येषु स्पष्टतया दृश्यन्ते।

राजत्वं धर्माधारितं दैविककर्तव्यरूपेण निरूप्यते। पारिवारिकजीवनं पवित्रसंस्था इव वर्ण्यते। पार्वत्याः तथा शकुन्तलायाः चरित्रे स्त्रीगुणाः—भक्ति, धैर्यं, स्नेहः—विशेषतया प्रकाश्यन्ते।

तपः तथा आश्रमसंस्कृतिः भारतीयजीवनस्य आध्यात्मिकमूल्यं दर्शयति।

प्रकृतिः अपि पवित्ररूपेण पूज्यते, मानवप्रकृतिसामञ्जस्यं सांस्कृतिकदृष्ट्या प्रतिष्ठितं भवति।

प्रतीकवादः तथा सौन्दर्यदृष्टिः

कालिदासस्य काव्येषु प्रतीकवादः (symbolism) अत्यन्तं गहनं स्थानं धारयति। पर्वताः, नद्यः, ऋतवः, देवाः च गूढदार्शनिकसत्यस्य प्रतीकाः भवन्ति।

प्रकृतिः मानवभावानां प्रतिबिम्बरूपेण दृश्यते—वसन्तः प्रेमस्य, शरद् विरहस्य प्रतीकः।

पौराणिकप्रतीकाः यथा शिवपार्वत्योः संयोगः सृष्टिशक्तेः समन्वयस्य प्रतीकः अस्ति।

रससिद्धान्तेन सह प्रतीकवादः भावानां तीव्रतां वर्धयति।

कालिदासस्य काव्ये सौन्दर्यं तथा अर्थः परस्परं समन्वितौ स्तः।

उपसंहारः

कालिदासस्य महाकाव्येषु सांस्कृतिक-पौराणिकतत्त्वयोः गहनं समन्वयम् दृश्यते। तस्य काव्यं मिथकानां माध्यमेन मानवमूल्यानां तथा ब्रह्माण्डीयसामञ्जस्यस्य अभिव्यक्तिं करोति। राजत्वं, भक्ति, प्रेम, कर्तव्यं च पवित्रसिद्धान्तरूपेण प्रतिष्ठितानि भवन्ति।

कालिदासः प्राचीनकथानां पुनर्निर्माणं कृत्वा तान् सार्वकालिककाव्यरूपे परिवर्तयति। तस्य महाकाव्यानि भारतीयसंस्कृतेः आध्यात्मिकचेतनायाः जीवितदस्तावेजाः सन्ति। अतः सः मिथकं, संस्कृति, तथा कला इत्येतेषां अद्भुतसमन्वयस्य प्रतीकः अस्ति।

संदर्भ ग्रंथ सूची

1. प्रेमनाथचोपड़ा। *भारतस्य धर्मसमुदायाः*। पृष्ठम् 271।
2. क्रान्तः (2006)। *स्वाधीनतासंग्रामस्य क्रान्तिकारिसाहित्यस्य इतिहासः*। दिल्ली: प्रविणाप्रकाशनम्। खण्डः 2, पृष्ठम् 347। ISBN: 81-7783-122-4।
3. वैद्यजडावजीत्रिकमजीआचार्यः (सम्पादकः)। *चरकसंहिता* (आचार्यचरकः) पर चक्रपाणिदत्तस्य टीका *आयुर्वेददीपिका*, सूत्रस्थानम्, अर्थे दशमूलीयम् अध्यायः 30, श्लोकः 21। वाराणसी: चौखम्बा ओरिएण्टलिया, 2021। पृ. 183।
4. श्रीवरदप्रसादवासुनः, श्रीहरिचरणवासुनः। *शब्दकल्पद्रुमः*। एन. ए. जी. पब्लिशर्स, जवाहरनगरम्, दिल्ली। खण्डः 4, पृ. 501।
5. श्रीवरदप्रसादवासुनः, श्रीहरिचरणवासुनः। *शब्दकल्पद्रुमः*। एन. ए. जी. पब्लिशर्स, जवाहरनगरम्, दिल्ली। खण्डः 4, पृ. 501।
6. आदि शङ्कराचार्यः। *माण्डूक्योपनिषत्*। गीताप्रेसः, गोरखपुरम्। प्रथमखण्डः, परा-अपराध्यायस्वरूपम्, अध्यायः 1, श्लोकः 5।
7. पांजा ए. (2013)। "छन्दशास्त्रानुसारं चरकसंहितायाः लयबद्धपाठस्य आलोचनात्मकाध्ययनम्।" *आयुः*। अप्रैल 2013; 34(2): 134–142। doi:10.4103/0974-8520.119665।
8. अरविन्दघोषः। *बङ्किमतिलकदयानन्दाः* (कलकत्ता, 1947)। पृष्ठम् 11।
9. महर्षिः दयानन्दसरस्वती। *यजुर्वेदभाष्यम्*। लाजरसप्रेसः, वाराणसी, 1876।
10. एस्. राधाकृष्णन् (2005)। *जीवनस्य उद्देश्यः*। ओरिएण्ट पेपरबैक्स। पृष्ठम् 34। ISBN: 978-81-222-0031-7।
11. राजकुमारः (2003)। *आधुनिकभारतीयसमस्यासु निबन्धाः*। डिस्कवरी पब्लिशिंग हाउस। पृष्ठम् 62। ISBN: 978-81-7141-690-5।

12. नोएल् एन्थोनी सैल्मण्ड (2004)। *हिन्दुप्रतिमाभङ्गकविचारकाः राजा राममोहनरायः, दयानन्दसरस्वती च उन्नीसशतकीयमूर्तिपूजाविरोधवादः*। विल्फ्रिड लॉरियर विश्वविद्यालयप्रकाशनम्। पृष्ठम् 65। ISBN: 978-0-88920-419-5।
13. केदारन्यौपाने (2014)। *नेपालस्य सामाजिकचिन्तनम्*। काठमाण्डू: नेपालशास्त्रसमाजः। पृष्ठम् 15–21। ISBN: 978-9937-2-6977-3।
14. रॉबिन राइनहार्ट (2004)। *आधुनिकहिन्दुधर्मः अनुष्ठानः, संस्कृतिः व्यवहारश्च*। एबीसी-सीएलओ। पृष्ठम् 58। ISBN: 978-1-57607-905-8।
15. वैद्यजडावजीत्रिकमजीआचार्यः (सम्पादकः)। *सुश्रुतसंहिता* (आचार्यसुश्रुतः) पर दल्हणाचार्यस्य टीका *निबन्धसंग्रहः*; सूत्रस्थानम्, सम्प्रदानियः अध्यायः 3, श्लोकः 54। वाराणसी: चौखम्बा ओरिएण्टलिया, 2021। पृ. 16।
16. कुंटे ए. (सम्पादकः)। *अष्टाङ्गहृदयम्* (वाग्भटः) पर अरुणदत्तस्य *सर्वाङ्गसुन्दरा* तथा हेमाद्रेः *आयुर्वेदरसायन* टीका, सूत्रस्थानम्, आयुष्कामीयः अध्यायः 1, श्लोकः 13। वाराणसी: चौखम्बा ओरिएण्टलिया, 11तमं संस्करणम्, 2022। पृ. 10।
17. वैद्यजडावजीत्रिकमजीआचार्यः (सम्पादकः)। *चरकसंहिता* पर *आयुर्वेददीपिका*, सूत्रस्थानम्, अर्थे दशमूलीयम् अध्यायः 30, श्लोकः 24। वाराणसी: चौखम्बा ओरिएण्टलिया, 2021। पृ. 187।
18. वैद्यजडावजीत्रिकमजीआचार्यः (सम्पादकः)। *चरकसंहिता* पर *आयुर्वेददीपिका*, सूत्रस्थानम्, दीर्घजीवितियः अध्यायः 1, श्लोकः 44। वाराणसी: चौखम्बा ओरिएण्टलिया, 2021। पृ. 9।
19. वैद्यजडावजीत्रिकमजीआचार्यः (सम्पादकः)। *सुश्रुतसंहिता* पर दल्हणाचार्यस्य टीका *निबन्धसंग्रहः*; सूत्रस्थानम्, सम्प्रदानियः अध्यायः 3, श्लोकः 54। वाराणसी: चौखम्बा ओरिएण्टलिया, 2021। पृ. 16।
20. पांजा ए. (2013)। "छन्दशास्त्रानुसारं चरकसंहितायाः लयबद्धपाठस्य आलोचनात्मकाध्ययनम्।" *आयुः*। अप्रैल 2013; 34(2): 134–142। doi:10.4103/0974-8520.119665।